

بررسی و تحلیل راه‌های تقویت کنوانسیون بیولوژیک

علی ولی‌زاده^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۰۲/۱۲

تاریخ تأیید مقاله: ۱۳۹۰/۰۳/۲۸

صفحات مقاله: ۲۱۴ - ۱۹۳

چکیده:

در دو قرن اخیر موضوع تهدید سلاح‌های بیولوژیک اهمیت فراوانی پیدا کرده است. کنوانسیون ۱۹۷۲ سلاح‌های بیولوژیک که نتیجه‌ی استمرار و تکمیل مفاد پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در مورد منع کاربرد گازهای خفه‌کننده و سمی و روش‌های جنگ بیولوژیک است، نخستین فرایند خلع سلاح بین‌المللی نامحدود را عینیت بخشید. وجود نقاط ضعف و مشکلات قابل تأمل این کنوانسیون، جامعه‌ی جهانی را واداشته است تا در چارچوب کنفرانس‌های بازنگری، راه‌های تقویت کنوانسیون را بررسی نماید. فقدان سیستم اجرایی بزرگ‌ترین خلأ کنوانسیون بیولوژیک است که با تلاش‌های فراوان کشورهای عضو کنوانسیون و متخصصین معرب در این حوزه، طی سال‌های ۱۹۹۴ تا ۲۰۰۱ پروتکل الحاقی تدوین شد، ولی به دلیل کارشکنی آمریکا تصویب نشد. به دنبال شکست پروتکل، راه‌های جایگزین دیگری برای تقویت کنوانسیون مطرح شد که در کنفرانس‌های بازنگری و اجلاس‌های سالیانه تنها مورد بحث قرار می‌گیرند.

* * * * *

واژگان کلیدی

کنوانسیون بیولوژیک، پروتکل بیولوژیک، راه‌های تقویت کنوانسیون بیولوژیک.

مقدمه

پس از جنگ جهانی اول که سلاح‌های کشتار جمعی توسط طرف‌های اروپایی به کار گرفته شد، اولین بار موضوع ممنوعیت این سلاح‌ها در پروتکل ۱۹۲۵ ژنو^۱ مختصراً مطرح

۱- کارشناس ارشد دیپلماسی کنترل تسلیحات.

گردید. در این پروتکل اعلام شده بود که «امضاکنندگان این کنوانسیون متعهد می‌شوند که ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به ممنوعیت استفاده از سلاح‌های میکروبی در جنگ تعمیم دهند» (Wright, 1990: 368). این پروتکل در ۱۷ ژوئن ۱۹۲۵ توسط کشورهای عضو سازمان ملل متحد به تصویب رسید؛ این پروتکل صراحتاً استفاده از گازهای خفه‌کننده و سمی و همچنین روش‌های باکتریولوژیک جنگی (سلاح‌های میکروبی) را در جنگ‌ها و درگیری‌های بین کشورها ممنوع می‌نماید.

مشکل عمده در ارتباط با ممنوعیت ذکر شده در پروتکل ژنو این بود که در این پروتکل از ممنوعیت ساخت، ذخیره، دستیابی از طرق دیگر مانند خرید، واردات، غنیمت‌گیری در جنگ و ... و نیز توسعه و آزمایش این سلاح‌ها سخنی به میان نیامده بود؛ از این رو، برخی دولت‌ها مانند آمریکا و شوروی سابق، علناً به ساخت، توسعه، آزمایش و ذخیره‌سازی سلاح‌های میکروبی دست زدند و تجربیات کافی در این زمینه کسب کردند (Rose, 1968). این شرایط به مذاکرات برای تدوین کنوانسیون بیولوژیک منجر شد تا نقاط ضعف پروتکل را پوشش دهد.

بیان مسأله و ضرورت

دستاورد تلاش‌های بین‌المللی در عرصه‌ی خلع سلاح و کنترل تسلیحات کشتار جمعی، متفاوت بوده است. بر خلاف معاهده NPT، در حوزه‌ی سلاح‌های بیولوژیک و شیمیایی، نظام خلع سلاح دنبال شده و محقق گردیده است.

کنوانسیون منع توسعه، تولید و انباشت سلاح‌های باکتریولوژیک (بیولوژیک) و توکسینی و انهدام آنها^۱ در ۱۰ آوریل سال ۱۹۷۲ به طور همزمان در واشنگتن، لندن و مسکو برای امضا

1- Protocol for the prohibition of the Use in war of Asphyxiating, poisonous or other Gases and of Bacteriological methods of warfare.

2- BWC: The Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction.

مفتوح شد و در سال ۱۹۷۵ بعد از ارائه بیست و دومین^۱ سند تصویب لازم‌الاجرا گردید. ایران در تاریخ ۱۳۵۱/۱۲/۶ بدون هیچ‌گونه توضیح آن را به تصویب مجلس شورای ملی وقت رساند و در ۲۲ ماه اوت سال ۱۹۷۳ سند تصویب خود را ارائه نمود، این در حالی بود که بسیاری از کشورها هنگام الحاق به این کنوانسیون بیانیه‌ی توضیحی صادر کردند. این کنوانسیون نتیجه‌ی استمرار و تکمیل مفاد پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در مورد منع کاربرد گازهای خفه‌کننده و سمی و روش‌های جنگ بیولوژیک است که نخستین فرایند خلع سلاح بین‌المللی نامحدود را عینیت بخشید (ساعد، ۱۳۸۴: ۸-۷).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در دوران جنگ تحمیلی، استفاده عراق از بمب‌های شیمیایی و بروز تهدید بیولوژیک نسبت به کشور، حضور بیشتر جمهوری اسلامی در کنفرانس‌های بازنگری کنوانسیون بیولوژیک مشهود شد به نحوی که در جریان تدوین پروتکل الحاقی کنوانسیون مذکور، ایران به عنوان یکی از اعضای گروه موقت^۲ نقش چشمگیری داشت و در تدوین پروتکل غیر تبعیض‌آمیز فعال بود. مفاد این پروتکل طی ۲۴ اجلاس در مدت ۷ سال مذاکره چندجانبه (از کنفرانس سوم تا کنفرانس پنجم - ۲۰۰۱) تدوین شد، لیکن به علت مخالفت و کارشکنی آمریکا تا به امروز نهایی و به تصویب اعضا نرسیده و مسکوت مانده است.

با توجه به موارد گفته شده، پروتکل الحاقی را می‌توان به عنوان سندی مطرح نمود که باعث تقویت کنوانسیون ۱۹۷۲ بیولوژیک (به‌ویژه در جهت پوشش فقدان نظام بازرسی و ایجاد توازن بین حقوق و تعهدات دولت‌های عضو) می‌گردد. این پروتکل برای بسیاری از کشورها از جمله ایران و آمریکا، تهدیدات و فرصت‌هایی را فراهم می‌نماید؛ از این رو، پرداختن به ابعاد مختلف پروتکل به عنوان یکی از راه‌های خروج از بن بست بیولوژیک ضروری به نظر می‌رسد. همچنین دریافتن ظرایف راه‌های تقویت کنوانسیون از جمله پروتکل و تدوین سیستم و مکانیزمی که بتواند گروه‌های خاص مرتبط با آن از جمله گروه

۱- اگرچه تا سال ۱۹۷۵ حداقل ۴۱ کشور این کنوانسیون را تصویب نموده بودند، لیکن بدلیل عدم تصویب کنوانسیون از سوی کشورهای امین، تا سه سال بعد از افتتاح آن این سند حقوقی لازم‌الاجرا نگردید، تا این‌که نهایتاً با ارائه اسناد تصویب از سوی کشورهای امین کنوانسیون در تاریخ ۲۶ مارس ۱۹۷۵ این کنوانسیون لازم‌الاجرا شد.

2- Ad hoc Group

غرب، جنبش عدم تعهد، روسیه و ... را برای پذیرفتن آن ترغیب نماید بسیار حائز اهمیت است، ضمن این که در حال حاضر با توجه به بن بست پروتکل، راه‌های دیگر تقویت کنوانسیون نیز مطرح شده است و سال‌های بعد از تعلیق پروتکل نیز در جلسات کنفرانس‌های بازنگری در مورد آنها گفتگو می‌شود که با توجه به اهمیتشان مورد بررسی قرار می‌گیرند. با توجه به آنچه گفته شد پرسش اصلی مقاله پیش‌رو آن است که راه‌های تقویت کنوانسیون بیولوژیک چیست و کدامیک منافع ملی جمهوری اسلامی ایران را تأمین می‌کند؟ در پاسخ به پرسش فوق به‌طور اجمالی می‌توان گفت مذاکرات چندجانبه (از جمله درباره‌ی پروتکل الحاقی یا سایر راه‌های تقویت غیر تبعیض‌آمیز کنوانسیون) به‌عنوان مؤثرترین راه تقویت کنوانسیون بیولوژیک، می‌تواند به اجرای این کنوانسیون و خروج از بن بست ایجاد شده در مذاکرات خلع سلاح بیولوژیک کمک کند.

روش تحقیق مقاله‌ی حاضر ترکیبی از دو روش تحلیلی - تاریخی و روش نظری و توصیفی است. در مباحث تحلیل تاریخی با استفاده از روش مطالعه‌ی آرشیوی و بررسی کتابخانه‌ای وضعیت کنوانسیون بیولوژیک و ویژگی‌های آن مورد بررسی و تحلیل اجمالی قرار می‌گیرد و در ادامه با تشریح وضعیت کنوانسیون، ضرورت تقویت کنوانسیون برجسته می‌شود. در ادامه تحقیق، متون رسمی و بیانیه‌های کنفرانس‌های بازنگری (هر ۵ سال یک بار) در مورد وضعیت اجرای مفاد کنوانسیون و توصیه‌های کشورهای کنفرانس برای اجرای بهتر مفاد آن بررسی و روش‌های تقویت کنوانسیون احصا شده است. پس از گردآوری مطالب در این حوزه و آشنایی با روش‌های تقویت کنوانسیون با استفاده از تجارب اساتید این حوزه و مصاحبه با برخی از اعضای تیم‌های شرکت‌کننده در مذاکرات کنفرانس‌های بازنگری و همچنین دریافت نقطه نظرات سیاسی و دفاعی، دیدگاه‌های جمهوری اسلامی ایران در مورد راه‌های تقویت کنوانسیون مشخص گردیده و در نهایت از این منظر پیشنهادهایی برای تعیین نوع دیپلماسی برای مذاکرات و حضور مؤثر تیم‌های شرکت‌کننده در اجلاس بازنگری هفتم کنوانسیون بیولوژیک مطرح می‌گردد.

چارچوب نظری

فرایند خلع سلاح، آوردگاه و عرصه‌ی کارزار حقوق و سیاست بین‌الملل است که گاه با پیروزی سیاست، حقوق بین‌الملل از توسعه بازمانده و گاه با ظفر موازین و هنجارهای حقوق بین‌الملل، سیاست گامی به پس برداشته و دولت‌ها و جامعه‌ی بین‌المللی را پذیرا شده‌اند. با توجه به تحولات کنونی به ویژه در خصوص مبارزه با تروریسم، تعدیل حمایت دولت‌ها در این حوزه بیشتر خواهد شد. در این راستا، کشورهای جهان سوم و در حال توسعه بیش از سایرین آسیب‌پذیر بوده و عمده‌ی هدف این فرایند نیز تحدید یا سلب آزادی عمل آنها در حوزه‌ی تولید و توسعه‌ی تسلیحات متعارف و نامتعارف است. پیدایی دو نظام حقوقی متفاوت برای این دولت‌ها در چارچوب عدم گسترش سلاح‌های هسته‌ای و همچنین اجرای مقررات برابر نهفته در معاهدات خلع سلاح شیمیایی و بیولوژیک علیه منافع اقتصادی و توسعه‌ای دولت‌های جنوب، مبنای ساختاری جهت‌گیری فرایند کنونی خلع سلاح و کنترل تسلیحات به زیان حاکمیت دولت‌های آسیب‌پذیر یا جهان سوم است. به همین دلیل است که اغلب کشورها اخیراً فرایند مذکور را به منزله‌ی تهدیدی علیه منافع ملی و عاملی برای تعدیل دامنه‌ی آزادی عمل خود در ابعاد دفاعی و تسلیحاتی تلقی می‌کنند؛ هر چند به ناچار به تعامل با این فرایند تن در داده و با آن همراه می‌شوند تا تهدیدها را به فرصت تبدیل نمایند. در حوزه‌ی بیولوژیک چارچوب نظری این تحقیق ایجاد توازن بین حقوق و تعهدات اعضای کنوانسیون به طور یکسان بوده به نحوی که در جهت منافع ملی و دفاعی کشور تعهداتی و پذیرفته شود که در برابر آن منافع حاصل گردد و یا حقوق متعلقه به رسمیت شناخته شود.

ضرورت تقویت کنوانسیون بیولوژیک

هرچند کنوانسیون بیولوژیک نسبت به پروتکل ژنو دارای نقاط قوت است، اما فاقد هرگونه قابلیت و یا ضمانت اجرایی است و از این رو، گزارش‌های متعددی مبنی بر نقض کنوانسیون وجود دارد که سازوکاری برای برخورد با آنها وجود ندارد. از این رو تقویت کنوانسیون را ضروری می‌نماید. برخی از این نقاط ضعف کنوانسیون عبارت است از (میرزایی: ۱۰-۱۱):

- ۱) در عنوان و نیز متن کنوانسیون عبارت «منع به کارگیری» مشاهده نمی‌شود. این در حالی است که در عنوان کنوانسیون شیمیایی، عبارت «منع به کارگیری» وجود دارد.
- ۲) هیچ مکانیزمی برای راستی‌آزمایی آن وجود ندارد.
- ۳) در تعاریف ابهام وجود دارد، از جمله مرز بین فعالیت صلح‌جویانه و غیرصلح‌جویانه مشخص نیست.
- ۴) در ماده‌ی ۶ صحبت از شکایت به شورای امنیت می‌کند؛ ضمن این که مکانیزم این شکایت معلوم نیست و همچنین حق و تو مانع شکایت از ۵ کشور عضو دائم شورای امنیت می‌شود.
- ۵) هرچند ماده‌ی ۱۰ کنوانسیون به همکاری بین‌المللی به عنوان یک «تعهد» کشورهای عضو تأکید می‌کند، ولی در عین حال به بهانه‌ی جلوگیری از اشاعه، این تعهد به صراحت نقض می‌شود. به عنوان مثال، گروه استرالیا در سال ۱۹۹۲ اقدام به تهیه فهرستی از اقلام دوماظوره از عوامل و تجهیزات بیولوژیک برای محدود کردن کشورهای عضو کرد و این کنوانسیون هیچ قدرتی برای جلوگیری از این تحریم‌ها ندارد.
- کنفرانس‌های بازنگری هر ۵ سال یک‌بار تشکیل می‌گردد تا ضمن تأکید بر توسعه‌ی علمی و فناوری معاهده، به درخواست اعضا در مورد تقویت کنوانسیون بپردازد. در این کنفرانس‌ها ضمن بررسی میزان تحقق اهداف کنوانسیون، مفاد آن به صورت ماده به ماده مورد مذاکره قرار می‌گیرد و در پایان هر کنفرانس نتیجه به صورت بیانیه‌ای که به اجماع رسیده تنظیم و صادر می‌گردد که این بیانیه‌ها توصیه‌ای هستند و همگی ضمن تأکید بر اجرای اهداف و تعهدات دولت‌های عضو، راه‌های تقویت مواد کنوانسیون را نیز مطرح می‌نمایند. از نظر حقوق بین‌الملل، مصوبات کنفرانس‌های بازنگری از حالت الزام‌آور حقوقی برخوردار نیست و دولت‌ها را به پیروی از مفاد آنها ملزم نمی‌نماید. با این حال، آثار سیاسی این مصوبات تا حد زیادی دولت‌ها را به همراهی با نگرش‌های جمعی دولت‌ها ناگزیر می‌سازد (ساعد، ۱۳۸۹: ۲۰۴).
- تا کنون شش کنفرانس بازنگری تشکیل شده است و کنفرانس هفتم نیز برای پائیز سال ۲۰۱۱ تشکیل پیش‌بینی شد. اقدامات مهمی که در کنفرانس بازنگری دوم در راستای تقویت کنوانسیون

انجام شد، پیشنهاد تدوین اقدامات اطمینان‌ساز ذیل ماده‌ی ۵ و بررسی رژیم حقوقی بازرسی و تأیید بود. در سال ۱۹۹۴ یک کنفرانس ویژه تشکیل و گروه موقتی^۱ را برای تدوین پروتکل الحاقی بیولوژیک ایجاد نمود. گروه موقت پس از ۷ سال مذاکره و برگزاری ۲۴ جلسه کارشناسی متن پروتکل الحاقی را برای تصویب به اعضا ارائه نمود.

در کنفرانس پنجم، (سال ۲۰۰۱)، نماینده‌ی آمریکا دستورالعمل^۲ گروه موقت^۳ را نفی نمود و رئیس اجلاس مجبور شد اجلاس را به مدت یک سال تعلیق نماید. بدین ترتیب، اولین تلاش بین‌المللی برای حقوقی کردن^۴ راه‌های تقویت کنوانسیون به شکست انجامید. بعد از یک سال تعلیق در سال ۲۰۰۲ کنفرانس بازنگری (دور دوم) کار خود را از سر گرفت. آمریکا در این اجلاس پیشنهاد نمود که به جای ادامه‌ی مذاکرات گروه موقت، در راستای تقویت کنوانسیون فقط راجع به ۵ بند به شرح زیر، «بحث»^۵ شود ولی «مذاکره»^۶ صورت نگیرد (Review Conference, 2009).

(۱) اتخاذ مقررات ملی برای حفظ امنیت و نظارت میکروارگانیسم‌ها (بیماری‌زا و توکسین‌ها)؛

(۲) تقویت توانایی‌های بین‌المللی در صورت درخواست تحقیق از موارد استفاده‌ی ادعایی از سلاح‌های بیولوژیک؛

(۳) تقویت سازوکارهای پایش آشکارسازی؛

(۴) تحقیق و مبارزه با بیماری‌های عفونی؛

(۵) تعیین کردارنامه برای دانشمندان بیولوژیک.

بدین ترتیب مجدداً راه‌های دیگری برای تقویت کنوانسیون پیشنهاد شد که همگی از نظر

سیاسی^۷ الزام‌آور بودند نه از نظر حقوقی.

۱- گروه موقت یا ADH دارای دستور کاری (mandate) در مورد تعاریف عبارات و معیارهای عینی، اقدامات اعتمادساز، بازرسی‌ها و ماده‌ی ۱۰ بود.

2- Mandate

3- Ad Hoc Group

4- Legally Binding

5- Discussion

6- Negotiation

7- Politically Binding

کنفرانس ششم در سال ۲۰۰۶ برگزار گردید که دستاورد اصلی اجلاس ششم بازنگری در زمینه‌ی تقویت کنوانسیون به شرح زیر بود:

- (۱) تقویت اجرای ملی؛
- (۲) همکاری منطقه‌ای و زیرمنطقه‌ای در رابطه با اجرای کنوانسیون؛
- (۳) بهبود ایمنی و امنیت بیولوژیک از جمله ایمنی و امنیت آزمایشگاه‌های پاتوژن‌ها و سموم؛
- (۴) تصویب و یا توسعه‌ی کردارنامه دانشمندان؛
- (۵) مساعدت و تبادلات بین‌المللی در علوم و فناوری بیولوژیک برای مقاصد صلح‌آمیز، ارتقای ظرفیت‌سازی در زمینه‌های نظارت بر بیماری‌ها، ردیابی، تشخیص و تحدید بیماری‌های واگیردار. این مساعدت درمورد کشورهای نیازمند به کمک به صورت شناسایی نیازها و درخواست‌ها برای تقویت ظرفیت این کشورها است، ولی در خصوص کشورها و سازمان‌های بین‌المللی کمک‌کننده به صورت ایجاد فرصت‌ها به منظور فراهم نمودن مساعدت در زمینه‌های فوق از سوی آنها پیشنهاد شده است.
- (۶) بهبود توانایی‌های ملی برای نظارت بر ردیابی و تشخیص بیماری‌ها در صورت استفاده‌ی ادعایی از سلاح‌های بیولوژیک و توکسینی.^۱

1- ways and means to enhance national implementation, including enforcement of national legislation, strengthening of national institutions and coordination among national law enforcement institutions.

Regional and sub-regional cooperation on BWC implementation.

National, regional and international measures to improve bio-safety and bio-security, including laboratory safety and security of pathogens and toxins.

Oversight, education, awareness raising and adoption and/or development of codes of conduct with the aim to prevent misuse in the context of advances in bioscience and biotechnology research with the potential of use for purposes prohibited by the Convention.

With a view enhancing international cooperation, assistance and exchange in biological sciences and technology for peaceful purposes, promoting capacity building in the fields of disease surveillance. Detection, diagnosis, and containment of infectious disease : (1) for states parties in need of assistance, identifying requirements and requests for capacity enhancement, and (2) from States parties in a position to do so, and international organizations, opportunities for providing assistance related to these fields.

جمهوری اسلامی ایران تنها به شرطی با این اجلاس‌ها موافقت نمود که موضوع همکاری‌های بین‌المللی نیز یکی از موضوعات مورد بحث باشد (Ibid: 67).
موضوعات مورد نظر گروه غرب در زمینه‌ی تقویت کنوانسیون در کنفرانس بازنگری هفتم عبارتند از:

- ۱) گسترش کیفی و کمی فرم‌های اعتمادساز؛
- ۲) مکانیزم دبیر کل برای بازرسی؛
- ۳) دادن قدرت تصمیم‌گیری به اجلاس‌های سالانه‌ی بین دو کنفرانس بازنگری (فاصله‌ی بین هر دو کنفرانس بازنگری ۵ سال است)؛
- ۴) دادن اختیارات بیشتر به دبیرخانه‌ی سه نفره موجود که به نام «واحد پشتیبانی اجرایی»^۱ شناخته می‌شود؛
- ۵) اجباری کردن قانون اجرای ملی کنوانسیون بیولوژیک؛
- ۶) مصوب نمودن پیشنهادهای آمریکا که در کنفرانس بازنگری پنجم ارائه داد (Ibid: 84).

راه‌های مختلف تقویت کنوانسیون

ایجاد یک نظام حقوقی بر مبنای مذاکرات چندجانبه^۲

پروتکل الحاقی کنوانسیون میکروبی

این پروتکل به دنبال مهم‌ترین نقطه ضعف کنوانسیون یعنی فقدان یک سیستم بازرسی و سیستم نظارتی برای اجرای همه‌ی مفاد کنوانسیون تدوین شد و حاصل وفاق نسبی و نتیجه‌ی

Provision of assistance and coordination with relevant organizations upon request by any State party in the case of alleged use of biological or toxin weapons, including improving national capabilities for disease surveillance, detection and diagnosis and public health systems.

۱- (Implementation Support Unit)ISU

۲- توضیحاً اینکه در کنفرانس بازنگری ششم گروه غرب یک پیشنهاد درباره «برنامه اقدام در خصوص اجرای ملی» ارائه داد که جمهوری اسلامی یک مقاله تحت عنوان «برنامه اقدام ماده ۱۰» در مقابل آن تهیه کرده بود و ایران این مقاله را تبدیل به مقاله عدم تعهد کرد و چون گروه غرب حاضر نشد برنامه اقدام ماده ۱۰ وجود داشته باشد، عدم تعهد نیز با برنامه اقدام آنها مخالفت کرد لذا هر دو برنامه اقدام حذف شدند.

3- Multilateral Negotiation

زحمات متخصصان بیش از ۱۴۸ کشور عضو کنوانسیون - با الهام از نظام اجرایی کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی ۱۹۹۶ - طی مدت ۷ سال مذاکره در ۲۴ اجلاس کارشناسی است که با وجود گذشت حدود ۱۰ سال از تدوین آن مورد وثوق بسیاری از کشورها قرار دارد.

یکی از چالش‌های گروه غرب با گروه عدم تعهد به خصوص جمهوری اسلامی ایران این بود که آنها در تدوین پروتکل تنها به دنبال تقویت ماده‌ی یک (عدم تولید سلاح بیولوژیک) بودند، در حالی که عدم تعهد اظهار می‌داشت که کنوانسیون، یک مجموعه است و باید همه‌ی مواد آن به صورت یکسان دیده شوند؛ از جمله پروتکل بایستی راه‌های تقویت ماده‌ی ۱۰ را نیز به همان اندازه‌ی سایر مواد مد نظر قرار دهد، این چالش تا به امروز نیز ادامه دارد. یکی از دلایلی که آمریکا با پروتکل مخالفت نمود همین موضوع بود ضمن این‌که با راستی‌آزمایی نیز مخالف بود.

اتحادیه‌ی اروپا معتقد بود پیش‌نویس این پروتکل به رغم نقایص آن بهترین راه برای مبارزه با تهدیدهای ناشی از سلاح‌های بیولوژیک و استفاده نظامی و جنگی از میکروب است (ساعد، ۱۳۸۹: ۲۰۰).

این پروتکل دارای یک مقدمه، ۲۳ ماده، ۷ ضمیمه و ۶ پیوست بود که مواد مهم آن به‌طور مختصر عبارتند از:

- ماده‌ی ۲: اقدامات پای‌بندی شامل:
 - الف) فهرست و معیارهای عوامل بیولوژیک؛
 - ب) فهرست تجهیزات (قابل اظهار کردن یا قابل بازرسی)؛
 - ج) حد آستانه‌ی عوامل بیولوژیک؛
 - د) اظهارنامه‌ها؛
 - ه) رایزنی با کشورهای متهم، توضیح‌خواهی و همکاری؛
 - و) انواع بازرسی‌ها.
- ماده‌ی ۴: مسائل محرمانه و ضوابط حفظ مطالب دارای طبقه‌بندی؛
- ماده‌ی ۵: اقدامات در شرایط خاص و حصول اطمینان از پای‌بندی به کنوانسیون؛
- ماده‌ی ۶: کمک به کشورهایی که در معرض خطر حمله‌ی بیولوژیک هستند؛

- ماده‌ی ۷: تبادلات علمی و فنی برای اهداف صلح‌جویانه و همکاری‌های فنی؛
- ماده‌ی ۸: اقدامات اطمینان‌ساز؛
- ماده‌ی ۱۰: اقدامات اجرای ملی.

تا سال ۲۰۰۱ بر روی بسیاری از مفاد پیش‌نویس پروتکل توافق شده بود، اما برخی از موضوعات بحث‌انگیز که بعضی از آنها اهمیت حیاتی داشتند، هنوز حل نشده باقی مانده بود؛ مهم‌ترین اختلاف نظرها در حوزه‌های کنترل صادرات و نقل و انتقالات، اظهارنامه‌ها، بازرسی‌ها (چراغ قرمز و چراغ سبز)، تعاریف، آستانه‌ی مالکیت عوامل بیولوژیک و شیوه‌ی لازم‌الاجرا شدن بود. که این اختلافات عمدتاً بین کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه بود (سیف، ۱۳۸۶: ۸۸-۸۵).

جمهوری اسلامی ایران به تنهایی یا به اتفاق گروه عدم تعهد و یا در قالب کشورهای هم‌فکر^۱ در جلسات گروه موقت فعالیت پررنگی داشت، از جمله‌ی این فعالیت‌ها پیشنهادهایی بود که به صورت جمالتی در متن نهایی پروتکل درج شد؛ از جمله پیشنهاد بازرسی بر اساس رهیافت چراغ سبز^۲ (برخلاف کنوانسیون شیمیایی که چراغ قرمز است)، طی کردن مسیر همکاری، توضیح دادن و مشاوره^۳ قبل از هرگونه بازرسی اتهامی، تقویت ماده‌ی ۱۰ (همکاری‌های تجاری- فنی و بین‌المللی)، قاعده‌مند کردن کنترل صادرات (ماده‌ی ۳)، محدود کردن بازرسی و محدودده‌ی بازرسی، حفظ اسرار امنیتی ملی هنگام بازرسی، لازم‌الاجرا شدن به شرط الحاق کشورهای توانمند (میرزایی: ۴۴).

در حال حاضر پروتکل اجرایی تدوین شده حالت غیر فعال دارد. آمریکا همانند سایر معاهدات خلع سلاح، سعی دارد که مذاکرات را از هدف اصلی (خلع سلاح کامل سلاح‌های کشتار جمعی) منحرف نموده و به مباحث فرعی بکشاند. ولی جنبش عدم تعهد در اجلاس سران بر یک

1- Like minded

۲- یعنی بازرسی شروع نمی‌شود مگر اینکه دو سوم اعضای شورای اجرائی به آن رأی دهند در حالی که رهیافت چراغ قرمز می‌گوید روند بازرسی شروع شود مگر اینکه دو سوم از اعضای شورای اجرائی آن را متوقف کنند.

3- Cooperation Clarification Consultation (CCC)

متن حقوقی الزام آور تأکید کرده است و اتحادیه‌ی اروپا، روسیه، چین و برزیل نیز در آخرین اجلاس بیولوژیک (آذر ماه ۱۳۸۹) بر آن تأکید کرده‌اند.

آخرین مواضع آمریکا که در اجلاس سال ۲۰۰۹ تحت عنوان راهبرد ملی آمریکا برای مقابله با تهدیدات بیولوژیک اعلام شد نشان‌دهنده‌ی تداوم رویه‌ی این کشور در این حوزه است؛ بر اساس این راهبرد آمریکا قصد دارد به بهانه‌ی جلوگیری از سوءاستفاده از علوم و همکاری‌ها به منظور تقویت امنیت سلامتی در سراسر جهان، این راهبرد را اجرا کند. حکومت اوپاما در صدد احیای مذاکرات پروتکل راستی‌آزمایی نیست، چون منجر به امنیت بیشتر نخواهد شد! بلکه بخشی از راهبرد آنها تقویت اجلاس‌های کشورهای عضو است (همان: ۸۸).

با نگاهی اجمالی به مفاد پروتکل به نظر نگارنده، می‌توان دریافت که پروتکل علاوه بر رفع بزرگ‌ترین ضعف کنوانسیون میکروبی که همان فقدان سازوکار اجرایی است، ویژگی‌های دیگری نیز دارد که عبارتند از:

۱) بر مبنای سیاست شفاف‌سازی پروتکل الحاقی علاوه بر تدابیر اجباری نظارتی یک سلسله تدابیر اختیاری اعتمادسازی هم ایجاد شده است.

۲) امکان آگاهی یافتن از اطلاعات علمی و کشورهای عضو فراهم می‌گردد.

۳) امکان دستیابی به فناوری‌های نوین صلح‌آمیز بیولوژیک که با توجه به دامن‌نظره بودن بسیاری از تجهیزات بیولوژیکی تأمین آن مشکل می‌باشد فراهم می‌شود.

۴) بهره‌مندی از حمایت‌های بین‌المللی در برابر حملات بیولوژیکی احتمالی توسط کشورهای دیگر ایجاد می‌شود.

۵) محدودیت‌های احتمالی در چارچوب کنوانسیون میکروبی قاعده‌مند می‌شود.

هر چند در حال حاضر پروتکل الحاقی میکروبی به اصطلاح غربی‌ها حالت «زیبای خفته» را دارد؛ لیکن، ممکن است «متن رئیس» به عنوان یک سند چندجانبه، در صورت از سرگیری مذاکرات چندجانبه مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

رویکرد جدید اوپاما نشان می‌دهد که این کشور عزم راسخی برای از سرگیری مذاکرات پروتکل دارای الزام حقوقی را ندارد و تنها می‌خواهد نوعی الزام سیاسی را از طریق تقویت

برگزاری اجلاس‌های سالانه و ایجاد مکانیزم‌های مورد نظر خود دنبال نماید و در حقیقت مطالبات پروتکل را که تعدادی از آنها در پیشنهادهای آمریکا در کنفرانس بازنگری پنجم نیز مطرح شده بود پیگیری کند. در حالی که در صورت وجود یک مکانیزم چندجانبه حقوقی، همه‌ی راه‌های تقویت کنوانسیون می‌تواند در آن پیش‌بینی شود. ضمن این که مفاد کنوانسیون و دستاوردهای کنفرانس‌های بازنگری مجموعه‌ای از مقررات را ایجاد نموده است تا اعضا ذیل این توافقات سازوکارهایی را که پذیرفته‌اند به اجرا گذارند.

سایر راه‌های تقویت کنوانسیون

تدوین مقررات داخلی (اقدامات ملی)

ماده‌ی ۴ کنوانسیون اشاره می‌کند که دولت‌های عضو متعهد هستند طبق مقررات قانون اساسی خود تدابیر لازم جهت منع و جلوگیری از تکمیل و توسعه و تولید تجهیزات و وسایل انتقال مذکور در ماده‌ی یک را اتخاذ نمایند. همان طوری که ملاحظه می‌شود در این ماده اشاره‌ای به تدوین قوانین جزایی نشده است. ولی کشورهای غربی به خصوص آمریکا و اروپا در کنفرانس‌های بازنگری با اشاره به این ماده بحث قوانین جزایی را مطرح نموده‌اند. طبق تعریفی که در ماده‌ی ۲ پروتکل کنوانسیون بیولوژیک آمده است «برنامه‌ی ملی هر برنامه و یا فعالیتی است که به وسیله‌ی دولت عضو یا از جانب آن برای حفظ یا دفاع از انسان‌ها، حیوانات یا گیاهان در برابر استفاده از عوامل میکروبی یا سایر عوامل بیولوژیک یا توکسین‌ها برای اهداف خصمانه یا درگیری‌های مسلحانه و یا بررسی یا ارزیابی اثرات چنین کاربردی طراحی، اجرا، اداره و یا سرمایه‌گذاری شود.» (Protocol of Biological: 12).

موضوع اجرای ملی کنوانسیون یکی از اهداف عالی‌ه‌ی بوش بود که در اول ماه نوامبر سال ۲۰۰۱ تحت عنوان تقویت رژیم‌های بین‌المللی علیه سلاح‌های بیولوژیک مطرح نمود طبق آن خواستار تدوین قوانین سخت جزایی ملی علیه فعالیت‌های ممنوعه در زمینه‌ی سلاح‌های میکروبی توسط دولت‌های عضو بود (www.acronym.org). این موضوع به عنوان یکی از پیشنهادهای آمریکا پس از رد پروتکل نیز بود که مقرر شده بود در اجلاس سالیانه در مورد آن بحث شود.

در کنفرانس بازنگری ششم موضوع اقدامات ملی توسط کشورهای غربی پیگیری می‌شد و اتحادیه‌ی اروپا طی مقاله‌ای در این مورد، اظهار داشت که کشورها بایستی قوانین جزایی برای اجرای ملی بگذارند و جهان‌شمولی علاوه بر پیوستن کشورها، بیشتر بایستی مرتبط بر اجرای ملی هم باشد. جمهوری اسلامی ایران نیز در این اجلاس با همکاری گروه عدم تعهد^۱ پیشنهاد برنامه‌ی اقدام ماده‌ی ۱۰ را نیز ارائه داد که این موضوع با مخالفت شدید غربی‌ها به خصوص آمریکا مواجه شد و در نهایت به علت عدم توافق روی موضوع از بیانیه‌ی نهایی حذف شد (اجلاس بازنگری ششم، ۱۳۸۵).

هیأت اعزامی جمهوری اسلامی ایران در اجلاس اعلام کرد که به طور اصولی با موضوع اجرای ملی مشکل ندارد، بلکه از اجرای تبعیض‌آمیز آن ناخشنود است؛ بنابراین، در اجلاس سالانه‌ی ۲۰۰۷ نیز جمهوری اسلامی ایران ضمن ارائه‌ی گزارش ملی از نحوه‌ی اجرای کنوانسیون از جمله مقررات گمرکی برای واردات و صادرات و اقدامات تنبیهی برای کسانی که از عوامل بیولوژیک سوءاستفاده می‌کنند، به‌طور مجدد بر لزوم اجرای متوازن کنوانسیون و تسهیل همکاری‌های بین‌المللی تأکید داشت (میرزایی: ۷۵). دلیل این اعتقاد این است که در سال ۱۳۷۶ طرح جامع بیولوژیک جمهوری اسلامی ایران نیز به موازات ادامه‌ی مذاکرات خلع سلاح میکروبی در ژنو و شرکت فعال جمهوری اسلامی ایران در این مذاکرات و براساس تعهد و پایبندی کشور به تعهدات مربوط به کنوانسیون بیولوژیک و تدوین قوانین و مقررات ملی در مقابله با بیوتروریسم، توسط کمیته تخصصی این کنوانسیون که از سازمان‌های مختلف ذی‌ربط تشکیل شده تهیه و به شورای عالی امنیت ملی ارائه گردید. علاوه بر موضوع ضرورت اجرای مفاد کنوانسیون بیولوژیک محورهای زیر در این طرح پیش‌بینی شده است:

- الف) ایجاد کمیته‌ی ملی کنترل بیماری‌های میکروبی و سموم بیولوژیک؛
- ب) تقویت دفاع عمومی کشور در برابر تهدیدات بیولوژیک (بیوتروریسم)؛

ج) تمهیدات لازم جهت اجرای صحیح مفاد کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک که در برگیرنده‌ی منافع ملی و امنیتی کشور باشد و در عین حال نه تنها مانعی در جهت توسعه‌ی فعالیت‌های تحقیقاتی و تولیدی کشور نباشد بلکه روند دستیابی به فناوری و تجهیزات و مواد لازم را تسریع نماید؛

د) تأسیس و یا تعیین یک آزمایشگاه مرجع ملی جهت تجهیز و تحلیل نمونه‌های ارسالی توسط تیم‌های بازرسی و به منظور مشارکت فعال در سازمان کنوانسیون بیولوژیک آینده؛
ه) اقدامات لازم و مؤثر جهت حذف محدودیت‌ها و تحریم‌های علمی و فنی اعمال شده و بی اساس توسط کشورهای پیشرفته و تلاش در مسیر توسعه‌ی دانش بیوتکنولوژی و تولید فرآورده‌های بیولوژیک در کشور.

ایران در خصوص مبارزه علیه تروریسم نیز تحت هر شکلی، قطعنامه‌های شورای امنیت را رعایت می‌کند. در این رابطه یک پیش‌نویس قانون جزایی تهیه کرده است که در آن موضوع تروریسم بیولوژیک از جمله استفاده، تولید، نگهداری آنها گنجانده شده است. علاوه بر آن یک کمیته‌ی ملی ضدتروریسم نیز تشکیل شده است (میرزایی، پیشین: ۷۲).

افزایش ظرفیت ملی برای مقابله با عوامل بیولوژیک^۱

یکی از راه‌هایی که در کنفرانس‌های بازنگری در خصوص مواد ۷ و ۱۰ کنوانسیون مطرح شده است، افزایش ظرفیت ملی برای مراقبت از بیماری‌ها و ارتقای سطح تجهیزات آزمایشگاهی با استفاده از تجهیزات نوین است تا در زمان حملات بیولوژیک احتمالی بتوان خسارات حاصله را به حداقل ممکن رساند. در بیانیه‌ی پایانی اجلاس ششم مقرر شد این موضوع برای اجلاس سالیانه در سال ۲۰۰۹ به صورت کارشناسی مطرح و نتایج آن در کنفرانس هفتم مورد ارزیابی قرار گیرد.

اجلاس سال ۲۰۰۹ با موضوع همکاری‌های بین‌المللی، کمک و تبادل علوم و فنون بیولوژیک جهت اهداف صلح‌آمیز، ایجاد ظرفیت در زمینه‌ی مراقبت از بیماری‌ها، شناسایی،

1- Capacity Building

تشخیص و محصور نمودن بیماری‌های عفونی اولاً برای کشورهای نیازمند به کمک و شناسایی نیازها و درخواست‌ها جهت ازدیاد ظرفیت و ثانیاً از کشورهای عضو دارنده و سازمان‌های بین‌المللی، فرصت‌ها برای ارائه کمک در این زمینه‌ها بود. در این اجلاس از طرف غربی‌ها صرفاً «مقررات سازمان بهداشت جهانی»^۱ مطرح شده بود و به ماده‌ی ۱۰ راجع به مساعدت و تبادلات بین‌المللی در علوم و فناوری بیولوژیک برای مقاصد صلح‌آمیز می‌باشد، اشاره‌ای نشده بود که مورد مخالفت بسیاری از اعضا از جمله گروه نم و جمهوری اسلامی ایران قرار گرفت. کشورهای اخیر معتقد بودند که سازمان بهداشت جهانی^۲ به هیچ وجه نباید به عنوان یک سازمان جایگزین کنوانسیون بیولوژیک در نظر گرفته شود، چون یک سازمان بهداشتی است نه امنیتی؛ ضمن این که نباید ماده‌ی ۱۰ را فقط به این موضوع منحصر نمود، بلکه برای ایجاد ظرفیت، کشورها نیازمند به همکاری‌های بین‌المللی جهت دریافت تجهیزات، مواد، دانش فنی و ... هستند. باید توجه داشت که با طرح این موضوع، اتحادیه‌ی اروپا در برنامه‌های آتی خود به دنبال توسعه‌ی اقداماتی جهت راستی‌آزمایی به کنوانسیون است و معتقد است با توجه به این که بیماری‌ها و آفات مرز نمی‌شناسند، بنابراین، حداکثر همکاری و مساعدت در زمینه‌های مربوط به نظارت بر بیماری‌ها، ردیابی، تشخیص و تحدید بیماری‌های واگیر، بهداشت جهانی و در نهایت هنجارهای کنوانسیون بیولوژیک را منتفع خواهد ساخت و همکاری‌های بین‌المللی و تبادل اطلاعات در رابطه با پیشرفت‌های علوم زیستی، تنها راه‌های کنترل و ریشه‌کنی پایدار و موفقیت‌آمیز بیماری‌ها هستند. نماینده‌ی آمریکا نیز با طرح راهبرد نوین ملی آمریکا اظهار نمود آمریکا از تأکید نشست کارشناسان بر همکاری به منظور نظارت، شناسایی، تشخیص و تحدید بیماری‌ها استقبال می‌کند این موضوعات مؤید ظرفیت‌سازی است و از نظر عملی، کمک‌های ارائه شده به کشورهای عضو به طور مستقیم با ماده‌ی ۱۰ کنوانسیون مرتبط است (کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک، ۲۰۰۹).

1- IHR

2- WHO

جمهوری اسلامی ایران با توجه به این که اجرای ماده‌ی ۱۰ را منحصر به کمک در زمینه‌ی نظارت بر بیماری‌ها نمی‌داند، در این اجلاس طی دو مقاله‌ی کاری تحت عنوان: «همکاری بین‌المللی، اقدامات ملی و همکاری‌های بین‌المللی» و «رد درخواست‌ها» ارائه داد که موضوع رژیم‌های کنترل صادرات را به عنوان ایجادکننده‌ی محدودیت شمرد و خواهان برچیده شدن آنها شد و در ادامه خواستار تشکیل کمیته‌ای^۱ برای رسیدگی به مشکلات ناشی از رد درخواست‌ها شد (میرزایی، پیشین: ۷۲).

تقویت ایمنی زیستی^۲ و امنیت زیستی^۳

پس از حملات ۱۱ سپتامبر و به بهانه‌ی ارسال نامه‌های پستی حاوی پودر سیاه زخم، مقررات و قوانین سخت‌گیرانه‌ای از جمله وضع مقررات ایمنی زیستی و امنیت زیستی برای کنترل هرگونه کار علمی، استفاده، حمل و نقل عوامل بیولوژیک به خصوص در مقابل کشورهای در حال توسعه، در آمریکا تدوین شد.

تقویت ایمنی زیستی شامل اصول، فنون، اقدامات عملی^۴ و اقداماتی است که برای پیشگیری از رهاسازی تصادفی یا مواجهه‌ی غیرعمدی عوامل بیولوژیک و توکسین‌ها اجرا می‌گردد و تقویت امنیت زیستی شامل حفاظت، کنترل و اقدامات مسئولانه‌ای است که برای پیشگیری از گم شدن، دزدیده شدن، استفاده نابه‌جا، انحراف یا رهاسازی عمودی عوامل بیولوژیک توکسینی و منابع مرتبط، همچنین دسترسی غیرمجاز، نگهداری یا انتقال چنین مواردی انجام می‌شود (میرزایی، پیشین: ۷۸).

ایمنی و امنیت زیستی از موضوعاتی بود که در اجلاس بازنگری ششم نیز مطرح و در سال ۲۰۰۸ در اجلاس سالانه‌ی وضعیت اقدامات ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی جهت بهبود ایمنی زیستی و امنیت زیستی شامل ایمنی آزمایشگاه‌ها و امنیت پاتوژن‌ها و توکسین‌ها مورد بحث قرار گرفت.

1- Standing committee

2- Bio-safety

3- Bio-security

4- Practice

خانم آلن توچر معاون وزیر امور خارجه‌ی آمریکا در امور کنترل تسلیحات و امنیت بین‌المللی در سخنان خود در اجلاس سالانه‌ی ۲۰۰۹ در تبیین راهبرد ملی آمریکا برای مقابله با تهدیدات بیولوژیک تأکید نمود که آمریکا قصد دارد این راهبرد را از طریق همکاری‌های نوین و مشورت‌ها بیشتر با اعضای جامعه‌ی بین‌المللی به منظور جلوگیری از سوءاستفاده از علوم و همکاری‌ها به منظور تقویت امنیت زیستی در سراسر جهان اجرا نمایند و بر اساس محاسبات جدید، اشاعه‌ی سلاح‌های بیولوژیک و خطرات ناشی از استفاده از آنها جامعه‌ی بین‌المللی را با تهدید عظیمی مواجه کرده است (BWC, 2000: 924).

جمهوری اسلامی ایران ایمنی و امنیت زیستی را فی نفسه مفید می‌داند و معتقد است این مقررات برای هر کشور جداگانه و متناسب با شرایط آن کشور باید تنظیم شود در عین حال معتقد است این مقررات نبایستی بهانه‌ای برای جلوگیری از پیشرفت علم و یا انتقال مواد به دولت‌های عضو شود.

گردارنامه‌ی دانشمندان

طبق ماده‌ی ۵ کنوانسیون بیولوژیک «دولت‌های طرف کنوانسیون حاضر متعهد می‌شوند برای حل مسائلی که ممکن است در مورد هدف یا اجرای مقررات کنوانسیون حاضر بروز نماید، با یکدیگر مشاوره و همکاری نمایند». در چارچوب این ماده، یکی از پیشنهادهایی که آمریکا پس از رد پروتکل مطرح نمود تعیین گردارنامه برای دانشمندان بیولوژیک بود که در اجلاس‌های بازنگری نیز به شدت آن را پیگیری می‌نمود؛ در سال ۲۰۰۵ موضوع گردارنامه به‌طور خاص در اجلاس سالیانه مطرح شد. هدف این مذاکرات این بود که با تنظیم مقررات اخلاق زیستی به نحوی مانع سوءاستفاده احتمالی از دانش و فناوری زیستی در توسعه و تولید سلاح‌های بیولوژیک شود. در بیانیه‌ی پایانی مقرر شد، گردارنامه با همکاری دانشمندان خود کشورها در داخل کشورها تهیه شود و این گردارنامه‌ها نباید باعث تهدید ماده‌ی ۱۰ کنوانسیون مبنی بر جلوگیری و مزاحمت برای توسعه‌ی اقتصادی و فنی دولت‌های عضو و نیز همکاری‌های بین‌المللی در زمینه‌ی فعالیت‌های صلح‌آمیز بیولوژیک گردد (اجلاس سالانه بیولوژیک، ۲۰۰۵: ۴-۵). کنفرانس بازنگری ششم نیز به

بررسی گزارش اجلاس‌های سالانه پرداخت و در بیانیه‌ی پایانی تنها به حمایت و پشتیبانی از نتایج مذاکرات انجام شده اشاره داشته و هیچ جمله‌ای مبنی بر تصمیم‌گیری ذکر نشد. و در نهایت برنامه‌ی نظارت، آموزش، هشدار و تدوین / توسعه کردارنامه با هدف پیشگیری سوءاستفاده از پیشرفت علوم زیستی و تحقیقات بیوتکنولوژی که دارای پتانسیل استفاده جهت اهداف ممنوعه‌ی کنوانسیون هستند، برای اجلاس سالانه‌ی ۲۰۰۸ تعیین شد (اجلاس بازننگری ششم، ۲۰۰۶: ۶۶-۵۰). در اجلاس ۲۰۰۸ نیز نماینده‌ی جمهوری اسلامی ایران در سخنرانی خود اظهار داشت: «کردارنامه برای پیشگیری از سوءاستفاده از علوم بیولوژیک است، ولی هر کشوری باید خودش درباره‌ی محتوا و تصویب آن تصمیم بگیرد و دانشمندان را محدود نکند» (میرزایی، پیشین: ۷۷).

هدف اساسی پیشنهاددهندگان این کردارنامه، تمهید مقرراتی بین‌المللی است که اولاً تعهدات اخلاقی دانشمندان را به «تعهدات حقوقی» تبدیل می‌نماید. ثانیاً در عین این‌که موازینی بین‌المللی را ساخته و پرداخته می‌کند، دولت‌ها را به بازسازی حقوق داخلی به منظور پوشش دادن به این سلسله موضوعات ملزم می‌سازد. تدوین کردارنامه ملی یا بین‌المللی دانشمندان علوم زیستی بر تحقیقات و توسعه‌ی صلح‌آمیز بیولوژیک، به مثابه مانعی فراروی توسعه در دولت‌هایی که روند رو به پیشرفت دارند، عمل می‌نماید به همین دلیل قدرت‌های بزرگ که خود دارای فناوری‌های پیشرفته‌ی زیستی هستند و به نقش این فناوری‌ها برای توسعه در قرن بیست و یکم کاملاً آگاهند، بر وضع این کردارنامه‌ها که موجب کنترل شدید علوم و دانش و نهضت نرم‌افزاری می‌شود اصرار دارند. به نظر می‌رسد فرایندی که از طریق کنوانسیون بیولوژیک تعقیب می‌شود، اولاً سازمان‌های غیردولتی را نیز به عرصه وارد می‌نماید و ثانیاً برای افراد (دانشمندان) و جاهت یک متعهد بین‌المللی پدید می‌آورد. در هر حال، این وضعیت با این شدت و حدت، در حقوق بین‌الملل منحصر به فرد و فاقد سابقه می‌باشد (ساعد، ۱۳۸۹: ۲۱۷-۲۱۸).

تقویت فرم‌های اطمینان‌ساز

اقدامات اطمینان‌ساز بیولوژیک^۱ به عنوان یکی از راه‌های تقویت به شمار می‌آید که در کنفرانس بازننگری سوم کنوانسیون بیولوژیک در سال ۱۹۸۶ تصویب شد. این فرم‌ها را بایستی

1- Confidence Building Measures (CBM)

کشورهای عضو کنوانسیون همه‌ساله پر کنند و به کنفرانس خلع سلاح ژنو ارسال نمایند. هر چند «الزام حقوقی»^۱ برای ارسال این فرم‌ها نیست و داوطلبانه است، لیکن از نظر سیاسی^۲ کشورهای عضو سعی می‌کنند که به آن پای‌بند باشند تا در معرض اتهام قرار نگیرند. در پر کردن این فرم‌ها کشورها اطلاعاتی را می‌فرستند که در معرض دید سایر کشورهای عضو قرار می‌گیرد. بنابراین، به نظر می‌رسد که اعضا، اطلاعات فاقد ارزش طبقه‌بندی را ارسال می‌دارند و برخی از اعضا نیز این فرم‌ها را به صورت ناقص پر می‌کنند و بعضی دیگر مشارکت ناقص دارند، یعنی همه‌ساله آن را ارسال نمی‌نمایند (میرزایی، پیشین: ۱۴).

در طول بیست سال اخیر میزان ارائه‌ی این گزارش‌ها بین ۳۰ گزارش در سال ۱۹۸۷ تا ۶۵ گزارش در سال ۲۰۰۷ در نوسان بوده است. بنابراین، ارائه‌ی این گزارش‌ها اساساً کمتر از نصف و اغلب کمتر از یک سوم کشورهای عضو کنوانسیون بوده است (Lentozos, 2008).

به طور کلی در فرم‌های اطمینان‌ساز سه موضوع اهمیت خاص دارد: (دفتر مطالعات دفاعی، ۱۳۸۶: ۴-۵)

(۱) برنامه‌ی دفاعی؛

(۲) داشتن آزمایشگاه با حداکثر ایمنی^۳؛

(۳) داشتن توان تولید انبوه مواد بیولوژیک (از جمله واکسن).

در کنفرانس بازنگری ششم، معدودی از کشورها (مانند سوئیس) قصد داشتند که فرم‌های اطمینان‌ساز را از حالت کلی خارج و کمی جزئی‌تر نمایند. این در حالی بود که اکثر کشورها (از جمله جمهوری اسلامی ایران، آمریکا و ...) مخالف هرگونه تغییر در فرم‌های فعلی بودند. لیکن در این کنفرانس تصویب گردید که کشورهای عضو تا پایان آوریل هر سال این فرم‌ها را ارسال نمایند. جمهوری اسلامی ایران نیز اولین بار در سال ۱۹۹۸ سپس در سال‌های ۱۹۹۹، ۲۰۰۲ و ۲۰۰۶ به بعد اقدام به تکمیل و ارسال فرم‌ها نموده است.

1- Legally Binding
2- politically Binding
3- Bio-safety level 4 (BL4)

علی‌رغم این‌که ارسال این فرم‌ها از طرف دولت‌های عضو - به سبب افشای برخی از اطلاعات - با احتیاط صورت می‌گیرد، ارسال فرم‌های اعتمادساز منجر به ارتقای موقعیت سیاسی کشور به عنوان کشوری که به تعهدات خود پای‌بند است می‌گردد.

قصد واقعی از فرم‌های اعتمادساز، افزایش شفافیت فعالیت‌های بیولوژیکی دولت‌های عضو بود که منجر به اعتمادسازی در کنوانسیون بیولوژیک می‌شود. درحقیقت آنها محدود کننده هستند. فرم‌های اعتمادساز الزام‌آور نیستند؛ به همین علت، مشارکت در آن ضعیف بوده است. علاوه بر آن مرجعی برای پیگیری اظهارات ناقص و هیچ مکانیزمی نیز برای چک کردن صحت عملکرد آنها وجود ندارد (Duncan & Johnson, 1997: 49).

همچنین، این اقدام نتوانسته است اعتماد کافی را برای دولت‌های عضو ایجاد نماید. به عنوان مثال، آمریکا در سال ۲۰۰۱ دست به تولید نمونه‌ای از سلاح بیولوژیک به بهانه‌ی یافتن راه‌های مقابله با بیوتروریسم زد، بدون این‌که در فرم‌های اعتمادساز از آن یاد نماید (Wheeler & Dando, 2003). بسیاری از دولت‌ها (حتی دولت‌های غربی) حاضر نیستند بدون وجود یک سازوکار نظارتی اطلاعات خود را در معرض دید بگذارند؛ از جمله آمریکا معتقد است شفاف‌سازی در این زمینه، موجب نشد اطلاعات به کشورهای متخاصم و تروریست‌ها می‌شود؛ از این رو، بر عدم گسترش کمی و کیفی فرم‌های جدید اطمینان‌ساز نظر دارند (Bolton, 2001).

مکانیزم بازرسی ادعایی^۱ حملات میکروبی

طبق بند یک ماده‌ی ۶ کنوانسیون «هر یک از دول طرف این کنوانسیون که اطلاع حاصل نماید؛ یکی دیگر از دولت‌های متعاقد، تعهدات ناشی از مندرجات کنوانسیون حاضر را نقض می‌نماید، می‌تواند شکایتی به شورای امنیت سازمان ملل متحد تسلیم نماید. این شکایت باید کلیه‌ی دلایل ممکن در موجه بودن آن را ارائه نموده و مبتنی بر تقاضای رسیدگی آن شکایت توسط شورای امنیت باشد.»^۲ این موضوع یکی از مباحث مهمی است که در کنفرانس‌های بازنگری مورد بررسی قرار می‌گیرد و پیچیدگی آن در چگونگی بازرسی از ادعای حمله‌ی بیولوژیک است.

1- Alleged use

2- Biological and Toxin weapons Convention.

سازوکار بازرسی دبیرکل سازمان ملل در اواخر دهه‌ی ۸۰ در واکنش به استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی در جریان جنگ تحمیلی علیه جمهوری اسلامی شکل گرفت که مجمع عمومی در سال ۱۹۸۷ طی قطعنامه‌ای از دبیرکل خواسته بود به موارد ادعایی استفاده از سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیک رسیدگی نماید؛ در سال ۱۹۸۹ نیز به دنبال قطعنامه‌ی شورای امنیت (S/RES/۵۲۰) مجمع عمومی با صدور قطعنامه‌ی A/RES/44/115B از دبیرکل خواست تا در پاسخ به گزارش‌های استفاده‌ی احتمالی از سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیک توسط کشورها، بررسی لازم را به منظور احراز یقین به عمل آورد و نتیجه را به اعضا گزارش دهد، ضمن این‌که کشورها نسبت به معرفی کارشناسان ذی‌ربط برای رسیدگی به استفاده‌ی ادعایی از سلاح و نیز معرفی آزمایشگاه برای آنالیز نمودن موارد مربوطه مبادرت ورزند.

مکانیزم بازرسی ادعایی حملات میکروبی، بر اساس منشور ملل متحد، دبیرکل مقامی اداری و اجرایی است و در کنار مسئولیت‌های خاص مقرر شده مأمور انجام وظایفی است که توسط شورای امنیت و مجمع عمومی بدان محول می‌شود و چیزی در خصوص تعیین مستقل کمیسیون‌های حقیقت‌یاب خواه برای بررسی و کشف حقایق در مورد تخلفات حقوقی بین‌المللی در معنای عام آن یا هرگونه کاربرد اتهامی سلاح‌های بیولوژیک وجود ندارد. از این رو، هرگونه برداشتی که دال بر وجود اختیار تشکیل مستقل این کمیسیون‌ها توسط دبیرکل ملل متحد باشد، وجاهت حقوقی ندارد و وی از حق اتخاذ تصمیمات عام در مورد نحوه‌ی برخورد با تخلفات بین‌المللی، اختلافات بین‌المللی و نظایر آن برخوردار نمی‌باشد (ساعد، ۱۳۸۹: ۴۰-۴۱).

پس از تصویب راهبرد جهانی مقابله با تروریسم در ماه سپتامبر سال ۲۰۰۶، دفتر امور خلع سلاح سازمان ملل طی اجلاسی فهرست کارشناسان کشور عضو را به ویژه در حوزه‌ی بیولوژیک جمع‌آوری و روز آمد نمود، که تا ماه ژانویه سال ۲۰۱۰ برای این سازوکار بالغ بر ۲۳۷ نفر و ۴۱ آزمایشگاه معرفی شده‌اند و چهار کشور نیز نقطه‌ی تماس ملی ایجاد نموده‌اند. در حال حاضر، اختلاف موجود در مورد سازوکار سازمان ملل این است که اتحادیه‌ی اروپا (به خصوص انگلستان) مصمم هستند که بازرسی طبق قطعنامه‌ی مجمع عمومی توسط دبیرکل سازمان انجام گیرد، که بر اساس آن در زمان حملات شیمیایی صدام گروه آمویک تشکیل شد. حال اتحادیه‌ی اروپا به دنبال

احیای مجدد مکانیزم دبیرکل است که گروه متخصصی مجدداً تشکیل و با در اختیار گرفتن تجهیزات لازم به صورت «آن کال» در اختیار دبیر کل باشند. از طرفی چین با این نظر مخالف بوده و استدلالش این است که گروه غرب به این بهانه می‌خواهند گروه آنمویک را احیا کند. لیکن در غیر این صورت تنها سیستم باقیمانده، شورای امنیت است که تنها کشورهای دارای حق وتو در این خصوص در حاشیه امن قرار می‌گیرند. از این رو؛ مقرر است در مورد این موضوع در کنفرانس بازنگری هفتم در پاییز سال ۲۰۱۱ مذاکره شود (کنفرانس سالانه‌ی بیولوژیک، ۲۰۱۰).

تقویت نظام همکاری‌های بین‌المللی تشویقی^۱

ماده‌ی ده کنوانسیون به همکاری بین‌المللی به عنوان یک «تعهد» کشورهای عضو تأکید می‌کند. ولی در عین حال به بهانه‌ی جلوگیری از اشاعه به استناد ماده‌ی سه کنوانسیون، به صراحت این تعهد نقض می‌شود (میرزایی، پیشین: ۱۱). گروه غرب و آمریکا با گسترش مبحث ماده‌ی ده مخالف بودند. موضوع تقویت ماده‌ی ده در اجلاس چهاردهم سران جنبش عدم تعهد نیز مورد تأیید قرار گرفت. برای تضعیف بحث اجبار در همکاری‌های بین‌المللی در زمینه‌ی نقل و انتقال مواد و تجهیزات و دانش فنی بیولوژیک، گروه غرب موضوعاتی مانند کمک به ظرفیت‌سازی^۲ و ایمنی زیستی^۳ و همکاری از طریق سازمان‌های بین‌المللی مانند سازمان بهداشت جهانی^۴ را مطرح کردند.

یکی از اهداف دیرینه‌ی جنبش عدم تعهد، توسعه‌ی یک چارچوب ویژه برای تسهیل اجرای ماده‌ی ده کنوانسیون بیولوژیک بود؛ ولی در سال ۱۹۹۹ این مکانیسم، به‌خصوص با پیشنهاد کمیته‌ی همکاری^۵ ظهور کرد. بینش اولیه‌ی عدم تعهد این بود که این کمیته نقش غالب در سازمان آینده‌ی

-
- 1- Promotional
 - 2- Capacity Building
 - 3- Biosafety
 - 4- WHO

^۵- کمیته همکاری در حقیقت یکی از ابتکارات موثر جمهوری اسلامی ایران بود که بعد از حمایت جنبش عدم تعهد به عنوان متن عدم تعهد به اجلاس گروه ویژه ارائه شد.

کنوانسیون را برای ترغیب و هماهنگی در زمینه همکاری داشته باشد و بتواند اقدامات ویژه جهت ترغیب تبادل در زمینه بیوتکنولوژی برای اهداف صلح‌آمیز داشته باشد (همان: ۳۷-۳۸).

در طول مذاکرات کنفرانس ششم و اجلاس‌های سالیانه پس از آن موضوع تقویت نظام‌های همکاری تشویقی تحت ماده‌ی ۱۰ توسط گروه عدم تعهد و ایران پیگیری شده است. نماینده‌ی جمهوری اسلامی ایران در اجلاس سالیانه‌ی ۲۰۰۹ با تأکید بر اجرای ماده‌ی ۱۰ اعلام داشت که پر کردن فرم‌های اطمینان‌ساز بایستی باعث ایجاد اعتماد و در نهایت باعث تسهیل همکاری‌های بین‌المللی در زمینه فعالیت‌های صلح‌آمیز شود؛ در غیر این صورت، علاقه و تمایل دولت‌های عضو برای ارائه‌ی سالانه این فرم‌ها کم می‌شود.

علی‌رغم استمرار و پافشاری برای مخالفت با چندجانبه‌گرایی که مورد مخالفت بسیاری از دولت‌های عضو در این نشست قرار گرفت، نشانه‌هایی از همراهی این کشورها با برخی از نظرات جنبش عدم تعهد مبنی بر توجه به تقویت کنوانسیون از طریق تقویت ماده‌ی ده در مذاکرات بازنگری سال ۲۰۱۱ مشاهده گردید. سایر روندهای موازی که برخی از کشورهای عضو کنوانسیون برای محدودسازی سایر دولت‌های عضو به کار می‌گیرند؛ مانند کنترل صادرات (گروه استرالیا) همگی خلاف ماده‌ی ده کنوانسیون و به نظر جمهوری اسلامی ایران و جنبش عدم تعهد غیرقانونی می‌باشد. لیکن کشورهای غربی برای کنترل صادرات، استناد به ماده‌ی سه کنوانسیون می‌نمایند که موضوعی چالش برانگیز است. در طول اجلاس ۲۰۱۰ نیز جمهوری اسلامی ایران بار دیگر در خصوص علت عدم تمایل دولت‌ها به پیوستن به کنوانسیون بیولوژیک اظهار داشت که «فقدان سیستم تشویق و تنبیه باعث می‌شود، آنها که به کنوانسیون نمی‌پیوندند؛ از طرف دیگر رژیم صهیونیستی با وجود نپیوستن به هیچ یک از کنوانسیون‌ها از جمله کنوانسیون بیولوژیک، همه‌ی موارد فناوری بیولوژیک را از طرف برخی کشورهای عضو دریافت می‌کند. لذا برخی از کشورها دلیلی برای پیوستن ندارند» (همان: ۸۰-۸۳).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

فرایند تقویت کنوانسیون بیولوژیک تحولاتی اساسی را در بخش‌های دیگر حقوق بین‌الملل به ویژه حقوق سازمان‌های بین‌المللی زمینه‌ساز شده و حتی فردی شدن تعهدات بین‌المللی خلع

سلاحی (گذار از دولت‌ها به افراد) از جمله توسل به سازمان‌های بین‌المللی موجود برای نظارت بر امور بیولوژیک یا تدوین کردارنامه‌ی دانشمندان علوم زیستی نیز در دستور کار قرار گرفته است (ساعد، ۱۳۸۹: ۳۶-۴۴).

- با بررسی و ارزیابی پیشنهادهای ارائه شده توسط آمریکا در کنفرانس پنجم به این نکته مهم می‌رسیم که این کشور پس از رد نتیجه‌ی ۷ سال مذاکره گروه ویژه برای تدوین پروتکل به عنوان یک سند حقوقی لازم‌الاجرا، به دنبال راه‌کارهای سیاسی جایگزین به بهانه‌ی تقویت کنوانسیون و جلب نظرات جمعی می‌باشد.
- در خصوص راه‌های دیگر جایگزین از جمله «اقدامات ملی» برای تدوین قوانین جزایی داخلی، هدف اصلی کشورهای غربی از طرح موضوع اقدامات ملی، قانونی کردن سازوکار ملی برای ایجاد محدودیت علیه کشورهای هدف (کشورهای غیر گروه غرب) می‌باشد. در صورت قانونی شدن چنین اقدامی دیگر نمی‌توان به آنها در مورد عدم اجرای ماده‌ی ۱۰ ایراد گرفت.
- هرچند تقویت ایمنی زیستی و امنیت زیستی در ذات و اصل خود مفید است و جمهوری اسلامی نیز به صورت قوانین ملی از آن حمایت نموده است؛ لیکن به بهانه‌ی ایمنی و امنیت زیستی، دولت‌های غربی در صدد ایجاد سخت‌گیری در نقل و انتقال عوامل بیولوژیک به سایر کشورها برای مقاصد صلح‌آمیز برخوانند آمد.
- تدوین یک کردارنامه‌ی بین‌المللی برای کشورمان و سایر کشورهای در حال توسعه، خطر بیشتری در محدودسازی آنان در پی دارد. کردارنامه‌ی ملی نیز می‌تواند فضای بین‌المللی را برای تحدید، تهدید و تعقیب دانشمندان کشورهای در حال توسعه ایجاد کند. همچنین، ممکن است امکان استفاده از فرصت‌های نهفته در معاهدات بین‌المللی و برخورداری از نتایج بیوفناوری و سایر علوم زیستی در آینده را محدود نماید.
- مکانیزم دبیرکل در خصوص بازرسی ادعایی حملات بیولوژیک یک مکانیزمی محدودی است، که نمی‌تواند به‌طور جامع کنوانسیون را از حیث جلوگیری از حملات بیولوژیک

تقویت نماید. ضمن این که این مکانیزم می تواند به عنوان ابزاری در دست کشورهای غربی برای احیای آنمویک علیه کشورهای خاصی به کار رود.

- فرم های اعتمادساز اولین گام اساسی برای تقویت کنوانسیون بود که در راستای شفاف سازی فعالیت ها و برنامه های بیولوژیک اجرایی شد (سیف، ۱۳۸۶: ۸۳). بنابراین، در صورتی که قرار باشد، مکانیزم راستی آزمایی بر مبنای این فرم ها ایجاد شود، مورد قبول بسیاری از دولت های عضو قرار نخواهد گرفت؛ بخاطر آن که، بهترین راه راستی آزمایی احیای پروتکل است که ضمن پیش بینی روش های مختلف راستی آزمایی (از جمله بازرسی داوطلبانه) و وجود سازوکار محدودساز در آن، حقوق دولت های عضو نادیده گرفته نشده است. در این چارچوب، مبادله ی منظم داده ها در خصوص فعالیت های جاری، رژیم پای بندی را تقویت می کند (Lentozos, 2008). از این رو، به نظر می رسد موضوع گسترش و اجباری شدن اقدامات اعتمادساز یکی از چالش های فراروی کنفرانس آتی بازنگری کنوانسیون بیولوژیک باشد و ضرورت دارد بررسی های لازم به منظور تدوین مواضع صورت پذیرد.

سخن آخر این که به نظر ما در شرایطی که مکانیزم جامع چندجانبه ای وجود ندارد، بهترین راه تقویت کنوانسیون همان اجرای ماده ی ۱۰ و سایر مکانیزم های ترغیبی از جمله ایجاد ظرفیت ملی برای مقابله با بیماری های بیولوژیک می باشد. زیرا در صورت فقدان مکانیزم های ترغیبی، دولت های عضو تمایلی به اجرای سایر مفاد کنوانسیون و یا تن دادن به راه های دیگر تقویت کنوانسیون نخواهند داشت.

با توجه روند کنفرانس های بازنگری و کشورهای عضو، جمهوری اسلامی ایران می تواند در راستای نیل به اهداف کنوانسیون با در نظر گرفتن منافع ملی و در چارچوب هرچند متزلزل ایجاد شده در کنفرانس های بازنگری و نشست های مشورتی - علمی، با در دستور کار قرار دادن دیپلماسی فعال و انگشت گذاشتن روی نقاط ضعف موجود، همانند مذاکرات تدوین پروتکل اکنون نیز در صدد حفظ منافع جمهوری اسلامی ایران در روند جدید باشد.

- ۱) پیشنهاد می‌شود مذاکره‌کنندگان در کنفرانس بازنگری هفتم راه‌های تقویت کنوانسیون اشاره شده در این تحقیق را مورد توجه قرار داده و منافع جمهوری اسلامی ایران در چارجوب راه‌حل‌های اشاره شده در آن را استخراج و به تصویب مقامات عالی مرتبط برسانند.
 - ۲) با توجه به این‌که موارد قابل وثوق مشترک بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای عدم تعهد در این زمینه محدود می‌باشد، پیشنهاد می‌شود این موارد در قالب یک یا چند مقاله به اتفاق جنبش عدم تعهد به کنفرانس ارائه شود.
 - ۳) برای قبولاندن نظرات خود در خصوص اقدامات ترغیبی، نیاز است برنامه‌ریزی لازم برای حضور فعال و افزایش تعامل با دولت‌های مؤثر مانند روسیه، چین، برزیل و برخی از نمایندگان اروپایی انجام گیرد.
 - ۴) بهره‌برداری و به کارگیری از ظرفیت سازمان‌های غیردولتی مؤثر مانند دانشگاه «برادفورد» که در خصوص اجرای ماده‌ی ۱۰ اظهار تمایل کرده است.
 - ۵) با توجه به این‌که قبولاندن دیدگاه‌ها در اجلاس‌های بین‌المللی، به طور عمده، به سختی امکان‌پذیر است؛ بایستی از دیپلماسی تهاجمی از جمله گروگان‌گرفتن نظرات گروه غرب، برجسته کردن نقاط ضعف دیدگاه‌های گروه غرب، تمرکز در موارد نقض کنوانسیون از طرف آمریکا جهت بهره‌برداری در بیانیه‌ی پایانی و تثبیت نظرات جمهوری اسلامی، و... استفاده شود.
 - ۶) غیر از بهره‌برداری در کنفرانس هفتم، ظرفیت‌سازی در جمهوری اسلامی در زمینه‌ی مواردی که در متن اشاره شد، مبنی بر تأمین منافع جمهوری اسلامی ایران انجام شود.
 - ۷) ایجاد مرکز ملی مقابله با تهدید بیولوژیک و تقویت‌ساز و کارهای موجود.
 - ۸) هماهنگی بین دستگاه‌های مرتبط اعم از سیاسی، دفاعی، صنعتی و بهداشتی.
- ارتقای موقعیت موجود «ودجا» در زمینه‌ی نظارت و هدایت و اشراف سایر بخش‌های مرتبط به موضوع کنوانسیون.

منابع

فارسی

- ۱- ساعد، نادر، (۱۳۸۴)، «حقوق بین‌الملل و نظام عدم گسترش سلاح‌های هسته‌ای»، نشر شهر دانش، چاپ اول.
- ۲- ساعد، نادر، (۱۳۸۹)، «حقوق خلع سلاح و حاکمیت دولت‌ها»، تهران، نشر خرسندی، چاپ دوم.
- ۳- ساعد، نادر، (۱۳۸۹)، «منشأی معاهدات بین‌المللی خلع سلاح و کنترل تسلیحات»، اداره کل مطالعات راهبردی معاونت امور بین‌الملل، ارتباطات و مطالعات دفاعی وزارت دفاع، چاپ اول.
- ۴- ضیائی بیگدلی، محمدرضا، (۱۳۸۵)، «حقوق معاهدات بین‌المللی»، تهران، انتشارات گنج دانش، چاپ سوم.
- ۵- ظریف، محمد جواد و سجادی‌پور، سید محمد کاظم، (۱۳۸۷)، «دیپلماسی چندجانبه - نظریه و عملکرد سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی»، تهران، نشر وزارت امور خارجه، چاپ اول.
- ۶- مهدی نژاد نوری، محمد و همکاران، (۱۳۸۷)، «طراحی الگوی تدوین راهبرد فناوری دفاعی جمهوری اسلامی ایران»، تهران، انتشارات دانشگاه صنعتی مالک اشتر، چاپ اول.
- ۷- میرزایی، سید احمد، «دیپلماسی کنترل تسلیحات بیولوژیکی (به انضمام ترجمه کنوانسیون بیولوژیک، پروتکل‌ها و ضوابط مربوطه)»، در حال چاپ.
- ۸- نظری، محمود و همکاران، (۱۳۷۹)، «اقتصاد صنایع دفاعی»، تهران، دانشگاه امام حسین^(ع)، پژوهشکده علوم دفاعی، چاپ اول.
- ۹- ابراهیم شاکر، محمد، (۱۳۸۸)، «رژیم عدم گسترش هسته‌ای، مبادی و تحولات»، ترجمه: علیرضا ابراهیم گل، مهدی حاتمی، تهران، نشر خرسندی، چاپ اول، زمستان.
- ۱۰- آرنه، اریک، (۱۳۷۹)، «ظرفیت نظامی و خطر بروز جنگ»، ترجمه: سید شمس‌الدین میر ابوطالبی، محمد خوشقدم و پرویز قاسمی، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد، دوره عالی جنگ، چاپ اول.
- ۱۱- سازمان ملل متحد، (۱۳۸۴)، «منشور ملل متحد و اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری»، نشر مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، چاپ چهارم.

- ۱۲- سازمان منع سلاح‌های شیمیایی، (۱۳۸۶)، «بررسی کنوانسیون منع توسعه، تولید، ذخیره و بکارگیری سلاح‌های شیمیایی و انهدام آنها (CWC)»، ترجمه: سید احمد میرزایی، تهران، انتشارات دانشگاه صنعتی مالک اشتر، چاپ دوم.
- ۱۳- فالکنر، ریچارد و همکاران، (۱۳۸۱)، «پاشنه‌ی آشیل آمریکا»، ترجمه: احمد علیخانی، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد، دوره عالی جنگ.
- ۱۴- پور اسد، علی و بوستانی، مهدی، (۱۳۸۹)، «نظام راستی‌آزمایی در کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی و نقش آن در خلع سلاح شیمیایی»، در مجموعه مقالات همایش ملی چشم انداز خلع سلاح و کنترل تسلیحات، تهران، دانشگاه صنعتی مالک اشتر و دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول.
- ۱۵- تولایی، محمود، (۱۳۷۷)، «مروری بر روند کنوانسیون منع توسعه، تولید و ذخیره سلاح‌های بیولوژیک و بایدها و نبایدهای بیوتکنولوژی»، مجله سیاست دفاعی، شماره ۲۵، زمستان.
- ۱۶- حسینی، حسین، (۱۳۷۶)، «مسائل اساسی سیاست تکنولوژی دفاعی در جهان سوم»، مجله سیاست دفاعی، سال ششم، شماره ۲۱-۲۰، پائیز و زمستان.
- ۱۷- سیف، سمیرا، (۱۳۸۶)، «کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک، فقدان سیستم راستی‌آزمایی»، پژوهشنامه خلع سلاح، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، گروه پژوهشی مطالعات بین‌المللی، شماره اول، بهار.
- ۱۸- عسگرخانی، ابو محمد، (۱۳۷۷)، «آمریکا و استراتژی تحریم تکنولوژیکی ایران»، مجله سیاست دفاعی، سال هفتم، شماره ۲۵.
- ۱۹- غریب آبادی، کاظم، (۱۳۸۴)، «تحریم‌ها، ابزار ناکارآمد علیه جمهوری اسلامی ایران»، ماهنامه دیدگاهها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، سال نوزدهم، شماره ۱۹۹.
- ۲۰- فرتوک زاده، حمیدرضا و وزیر، جواد، (۱۳۸۷)، «نظام دستیابی به سامانه‌های دفاعی؛ الگوی نوآوری و شکوفایی در بازآفرینی زنجیره ارزش‌ساز صنایع دفاعی»، فصلنامه بهبود، حوزه تعالی صنعتی موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، شماره هشتم، بهار.
- ۲۱- کاردوست، مهدی، (۱۳۸۲)، «آیا سازمان ملل به سرنوشت جامعه ملل دچار می‌شود؟»، ماهنامه دیدگاهها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، سال هفتم، شماره ۱۷۳.
- ۲۲- کیوان حسینی، سید اصغر، (۱۳۷۳)، «رژیم‌های بین‌المللی کنترل صادرات تکنولوژی»، مجله سیاست دفاعی، سال دوم، شماره ۲، بهار.
- ۲۳- متقی، ابراهیم، (۱۳۸۷)، «بررسی الگوی و فرایند تقابلی‌گرایی آمریکا علیه ایران در سال ۲۰۰۸-۱۹۷۹»، پژوهش، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، شماره ۴۷، تابستان.
- ۲۴- متقی، ابراهیم، (۱۳۷۲)، «محدودیت‌های آمریکا در روند دستیابی ایران به تکنولوژی پیشرفته»، مجله سیاست دفاعی، شماره ۳ و ۴ سال اول، تابستان و پائیز.
- ۲۵- میرزایی، سید احمد، (۱۳۸۲)، «NPT و پروتکل الحاقی را بشناسیم»، نشریه یاس نو.
- ۲۶- یادگارف، محمود، (۱۳۷۷)، «نظام‌های بازرسی سلاح‌های کشتار جمعی»، مجله سیاست دفاعی، سال هفتم، شماره ۲۵.

- ۲۷- دهقانپور، غلامحسین، (۸۸-۱۳۸۷)، «*رژیم‌های چندجانبه کنترل صادرات و امنیت ملی کشورهای درحال توسعه (تأملی بر وضعیت ایران)*»، رساله دکتری، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- ۲۸- ساعد، نادر، (۱۳۸۸)، «*پروژه تحقیقاتی شناخت و ارزیابی محدودیت‌های نظام بین‌المللی ناظر بر کاربردهای چندمنظوره فناوری‌های مرتبط با سلاح‌های نوین*»، دفتر مطالعات و امور دفاعی - اداره کل مطالعات راهبردی ودجا.
- ۲۹- فرجوند، هادی، (۱۳۸۲)، «*اثرات جنگ سرد بر رژیم‌های بین‌المللی خلع سلاح کشتار جمعی و پیامدهای آن برای امنیت ملی ایران*»، رساله دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه امام صادق^(ع).
- ۳۰- دهقان پور، غلامحسین، (۱۳۸۸)، سخنرانی با عنوان: «*اکنونسیون منع سلاح‌های شیمیایی و چالش‌های ناشی از گروه استرالیا*» در اولین همایش ملی چشم‌انداز خلع سلاح و کنترل تسلیحات، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۲۹ مهرماه.
- ۳۱- دیده‌گاه، محمد حسین، (۱۳۸۸)، «*تحریم و مشروعیت حقوقی*»، سایت الکترونیکی پگاه حوزه، (<http://www.pegahhowzeh.com>)، شماره ۲۶۱، شهریور، (۸۹/۱۲/۱۴)
- ۳۲- عادل، سید محمد، (۱۳۸۸)، «*تحریم اقتصادی چیست؟ چرا؟ چگونه؟*»، سایت الکترونیکی تبیان، (<http://www.tebyan.net>)، (۸۹/۰۹/۱۰)

انگلیسی

- 33- G. Manley, Ron, (2007), "*Verification under the Chemical Weapons Convention*", in: Terrorism and weapons of mass destruction Responding to the challenge, Ian Bellany, LONDON AND NEW YORK, RoutledgeTaylor &Francis Group.
- 34- J. Mathews, Robert, (2004), in, "*THE DEVELOPMENT OF THE AUSTRALIA GROUP EXPORT CONTROL LISTS OF BIOLOGICAL PATHOGENS, TOXINS AND DUAL-USE EQUIPMENT*", (Australian Defence Science and Technology Organisation), THE CBW CONVENTIONS BULLETIN News, Background and Comment on Chemical and Biological Weapons Issues, ISSUE NO. 66 DECEMBER, Quarterly Journal of the Harvard Sussex Program on CBW Armament and Arms Limitation, <http://www.sussex.ac.uk/Units/spru/hsp/documents/Pages%20from%20CBWCB66.pdf>. (۸۹/۱۲/۱۰)
- 35- <http://www.cistec.or.jp/english/export/ECSJ-Feb07.pdf>. (۹۰/۱/۲۰)
- 36- <http://www.australiagroup.net>. (۸۹/۱۱/۰۷)
- 37- Arms Control Association, "*The Australia Group at a Glance*", Press Contacts: Daryl Kimball, Executive Director, November 2007, <http://www.armscontrol.org/factsheets/australiagroup>. (۸۹/۰۹/۱۵)
- 38- www.sipri.org. files, Stockholm International Peace Research Institute. (SIPRI) (۸۹/۱۰/۱۷)
- 39- <http://www.vertic.org/pages/homepage/programmes/national-implementation-measures-nim/chemical-weapons-and-materials/export-control.php>, European Union export controls on dual-use goods, Annex to the Chemical Weapons Convention on Scheduled Chemicals, Australia Group. (۸۹/۱۱/۱۵)

- 40- <http://www.defence.gov.au/strategy/deco/regimes.htm>. (۸۹/۱۱/۲۵)
- 41- <http://www.abs.gov.au/ausstats/abs>. (۹۰/۰۱/۲۰) li Aus
- 42- <http://cns.miis.edu/inventory/organizations.htm> (۸۹/۰۹/۱۵)
- 43- http://exportcontrol.org/library/conferences/2516/03_Australia_Group--ROTH.pdf. (۹۰/۱/۲۰)
- 44- http://archives.sipri.org/contents/expcon/ag_dec93.html (۸۹/۰۹/۱۵)
- 45- Tracking Iran's Mass Destruction Weapon Capabilities, (2002), "**CONTROL LIST OF DUAL-USE CHEMICAL MANUFACTURING FACILITIES AND EQUIPMENT AND RELATED TECHNOLOGY**", THE AUSTRALIA GROUP, December, [http : // www .iranwatch.org](http://www.iranwatch.org). (۸۹/۱۱/۲۷)